

ŠIDÁK, Pavel: MOKŘE CHODÍ V SUŠE. VODNÍK V ČESKÉ LITERATUŘE. Praha : Academia, 2018. 254 s.

Jana Pácalová

Monografia Pavla Šidáka (1977), ktorý je známy predovšetkým ako literárny teoretik (*Úvod do studia genealogie*, 2013; *Slovník novější literární teorie*, 2012 – v spolupráci s R. Müllerom), sa zameriava na pôvodne folklórnu postavu, ktorá je v českom prostredí všeobecne známa a obľúbená. Vzhľadom na frekvenciu výskytu počnúc 18. storočím do súčasnosti naprieč literatúrou, výtvarným umením, drámou a filmom by bolo možné hovoriť o špecifickom českom kultúrnom fenoméne, čo je pravdepodobne jeden z hlavných dôvodov, prečo si literárny vedec vybral vodníka ako výskumný objekt. Nezanebateľnú úlohu pritom zohrala aj skutočnosť, že kým česká folkloristika a dejiny umenia túto postavu reflektovali, v literárnej vede komplexné spracovanie tematiky doposiaľ chýbalo. Monografia, nesúca v názve citát z najznámejšieho literárneho diela spracúvajúceho vodnícku látku v Čechách, balady Karla Jaromíra Erbena zo zbierky *Kytice pověstí národních* (1853), má byť vyplnením tohto bieleho miesta.

Monografiu by pri povrchnom čítaní bolo možné vnímať ako prácu na pomedzí dvoch vedných disciplín. To by však vzhľadom na povahu vedeckého výkonu autora nebolo relevantné. „Rozkročenosť“ medzi literárnou vedou a folkloristikou je v danom prípade – ako vôbec pri všetkých interdisciplinárnych výskumných témach – nevyhnutná. Bezprostredne totiž plynie zo statusu vodníka ako dvojdomkej postavy, vlastnej dvom kultúrnym prostrediam, a teda

modelovanej dvojako, s ohľadom na špecifiká jednotlivých domovských prostredí. O vodníkovi preto treba uvažovať ako o dvoch typologicky samostatných postavách, ktoré prináležia dvom výskumným disciplinám, pričom „folklórny“ a „literárny“ vodník sú navzájom subordinovaní: literárna tradícia preberá vodníka z folklórneho prostredia (P. Šidák používa v tejto súvislosti dôsledne termín „lidová tradície“) ako pretext a až následne sa vodník v literárnej tradícii „osamostatňuje“ a ďalej sa ako postava vyvíja ako posttext (čo je užší – vlastný výskumný predmet autora).

Dvojdomosť vodníka nemožno v kontexte literárnovedného výskumu opomenúť a P. Šidák si je toho dobre vedomý. Preto vodníka v českej literatúre skúma s prihliadnutím k jeho folklórnemu prototypu, a súčasne s ambíciou popísať mechanizmus, ktorým a v akej podobe toto prostredie preberá vodníka z folklóru. Až po tomto genologicky nevyhnutnom „úvode“ sa autor zameriava na podoby vodníka, ako ich rozpracovala umelecká literatúra. Tento postup sa bezprostredne premieta do kompozície knihy: prvá časť je venovaná obrazu a funkciám vodníka vo folklórnej tradícii s konkretizáciou jeho špecifik, v druhej časti knihy si autor všíma literárne transformácie vodníka naprieč jednotlivými literárnohistorickými obdobiami, v samostatnej časti reflektuje mechanizmus prevzatia vodníka literatúrou a napokon sleduje jeho podoby, funkcie a interpretácie v beletrii.

Východiskom autorových úvah je práve reflexia dvojdomého statusu vodníka a jeho dôsledkov pre literárnovedný výskum. Ako zdôrazňuje, ciele práce, metodológia a použitá terminológia sa hlásia k literárnej vede (najmä k tematológii, ku genológii a implicitne k intertextuálnej teórii), pričom literárnovedné štúdium folklóru „predvedené“ na postave vodníka je motivované jeho vlastnosťami v tomto domovskom prostredí, a to tradovanou geograficko-kultúrnou výlučnosťou, nárokom na vierohodnosť (P. Šidák používa termín „vierojatnosť“, ktorým vyjadruje, že nositeľ folklórnej tradície nevnímal vodníka ako fantastickú postavu, ale veril v jej reálnosť, považoval ju za skutočnú), polyfunkčnosťou, nejednoznačnosťou, neštandardným správaním tejto postavy z hľadiska genologického a vytrhnutím z pôvodného kontextu (s. 12). Autor ich vníma ako špecifiká vodníka a opakovane sa k nim vracia naprieč celou knihou, čím súčasne zdôvodňuje a potvrdzuje, že vlastnosti, ktoré v úvode bez bližšej argumentácie *in medias res* prezentoval ako špecifiká, sú pre postavu vodníka skutočne určujúce. Zámerom autora pri tomto postupe je charakterizovať „folklórneho“ a „literárneho“ vodníka cez systém jeho charakteristických vlastností, preto „Špecifikum vodníka I“, „Špecifikum vodníka II“ a „Špecifikum vodníka III“ tvoria tri z ôsmich kapitol knihy.

Cieľom práce nie je vytvoriť komplexný súpis vodníckych látok v literatúre (napokon, mimo pozornosti ostala zámerne detská a popularizačná literatúra), ale „*popis komplikovanejšej modifikácie této látky a její vevázanosti do uměleckého kontextu*“ (s. 13), čo sa podarilo splniť.

Pri skúmaní folklórnej tradície, ktorá predstavuje základ pre ďalšie beletristické spracovanie vodníka, bolo nutné vyrovnáť sa s rôznorodými problémami súvisiacimi s povahou základného materiálu (mnohosť typov prameňov, rôzne podoby folkloristického terénneho zberu, obrodenecké pokusy o rekonštrukciu folklóru, povaha folklórnych textov a pod.). P. Šidák sa s nimi vyrovnal uplatňujúc dôsledne literárnovedný prístup. Napr. nereflektoval úkony, ktoré musí riešiť folkloristika (posudzovanie

vierohodnosti prameňov vzhľadom na folklór, odhliadnutie od ekologického kontextu a prístup k folklórnym zápisom ako k literárnym textom). Neopomenul zdôrazniť, že napriek mnohosti a rôznorodosti dostupného materiálu primárny folklór nemáme k dispozícii.

Východiskom pre priblíženie realizácií vodníkovskej látky vo folklórnej tradícii je pre autora vedomie, že vyvstáva z dvoch rôznych vrstiev: z vrstvy rekonštruovaných pohanských náboženských predstáv (religionistickej) a z vrstvy démonických predstáv (folklórnej). Obe vrstvy vníma ako široké žánrové rámce (mýtus vs. naratívny folklór), ktoré dávajú dve rôzne odpovede na otázku, čo/kto je vodník (božstvo vs. démonická postava), a neskôr vstupom do beletrie „*zajistí této postavě její významovou hloubku*“ (s. 15).

V kapitole venovanej prameňom o vodníkovi sa bližšie zaoberá najstaršími dokladmi obsahujúcimi zmienky o viere v existenciu vodníka na českom území, počnúc Kosmovou *Kronikou po Mravné naučení* Leopolda Fabricia (1763), a rekonštruuje náboženské predstavy starých Čechov o vodníkovi ako bohu vody (prevažne v negatívnom poňatí). Informovanie o vodníkovi ako elemente náboženského alebo mytologického systému, ktorý ostáva bez pomenovania a vymedzený je spravidla len jednoduchou vlastnosťou, predstavuje podľa P. Šidáka paradigmatický typ informácie. Vodník v nej zastupuje zatiaľ bezpríbehovú položku „v zozname“ iných mytologických bytostí a v tejto podobe vstupuje do démonologických predstáv ľudu tradovaných vo folklóre. Tu sa už vodník nevníma ako boh, ale ako duch. Autor si všíma, akým spôsobom (napr. pomenovaním – bližšie v kapitole „Co je vodník“, kde sa zaoberá pomenovaniami, vzhľadom a prejavmi vodníka, jeho funkciou a činnosťami, rodinou a mytologickým okolím) a akými mechanizmami (napr. spolupôsobením kresťanskej náuky o diablove) sa vodník vo folklóre osamostatňuje od vody ako živlu a individualizuje sa. V kontexte literárnovednej analýzy považuje P. Šidák za základný rozdiel oproti vodníkovi v mytologickom poňatí prítomnosť príbehu: „*paradigmatická*

informace je obohacována dalšími a dalšími statickými atributy a tato rozšiřující se tradice postupně nabývá rysu dynamického, tj příběhového. Tento proces plynule překračuje hranice folkloru směrem do beletrie“ (s. 29).

Na základe excerpce rozsiahleho folklórneho materiálu autor konštatuje, že vodník sa takmer neobjavuje v najtypickejšom žánre tohto kultúrneho prostredia, v rozprávke, ale frekventovane sa vyskytuje v povestiach, žánri povestového rámca a hlavne v memoráte. Toto rozloženie svedčí podľa neho o tom, že vodnícke látky inklinujú k fakticitným žánrom: „*důkazem je i v rámci pověsti důraz kladený na memoráty jakožto na osobní, tj osobou vypravěče garantovaný děj. Přítomnost vodníka v žánru uvěřitelném (fabula credebilis) oproti žánrům vnímaným jako fantastní ukazuje na věrojatnost vodníkovy figury – v této věrojatnosti ostatně spatřujeme jedno z vodníkových podstatných specifik“ (s. 38).* (Prejavy „*věrojatnosti“* spolu s polyfunkčnosťou a ambivalentnosťou vodníka vo folklórnom prostredí podrobnejšie analyzuje v kapitole „*Specifikum vodníka II“*.) Vnímanie vodníka ako reálne existujúcej bytosti je podľa P. Šidáka zaujímavé aj z hľadiska literárnej vedy: práve v ňom vidí možné vysvetlenie toho, prečo beletria zachytené folklórne rozprávky často prechyľovala do pôdorysu povesti, t. j. uveriteľné rozprávanie komponovala ako „*realistickú“* výpoveď (s. 63) – typicky v romantizme (bližšie v kapitole „*Vodnícká látka v beletrii – literárnehistorické pozadí romantismu“*).

Ako ďalšiu špecifickosť vodníka uvádza P. Šidák jej geografickú „*exkluzivitu“* (s. 40) (viazanosť na oblasti priliehajúce k českým krajinám), naznačujúcu možnosť poňatia vodníka ako českého emblému, a atypické vnímanie vodníka primárne ako mužskej vodnej bytosti, vymykajúce sa všeobecnému spojeniu vody a ženského pohlavia. Viazanosť vodníka na české krajiny sa neskôr podľa autora výrazne prejaví v spôsobe jeho tematizácie v beletrii (napr. vodník ako záchranca českého národa a blížnec sv. Václava).

Čo sa týka prevzatia vodníka ako postavy pôvodne prináležiacej do slovanského mytolo-

gického panteónu beletriu, autor upozorňuje na to, že ide o výnimočnú pozíciu: výskyt veľkej časti týchto postáv sa totiž obmedzuje na folklór a folklorizmus a v autorskej literatúre sa objavuje celkom výnimočne (poludnica, čert). Naopak, mytologické postavy typické pre umeleckú literatúru (upír), sa takmer nevyskytujú vo folklórnom panteóne. Vodník ako postava je však typický pre folklór aj umeleckú literatúru, a to v širokom žánrovom spektre nielen vo forme pasívneho prevzatia beletriu, ale aj ako postava „*migrující z jedné oblasti do druhé a vnášející do každé z nich inspiraci z té druhé“* (s. 67) – čo je téma kapitoly „*Prevzetí folklórní látky“*.

Výskyt vodníckej tematiky a motiviky v českej literatúre sleduje autor od začiatku 19. storočia po súčasnosť, pričom identifikuje šesť „*etáp“*, ktoré ďalej v materiálovo bohatých interpretovaných podkapitolách tematizuje samostatne na ploche polovice vedeckej časti monografie (s. 69 – 149): 1. ohlas klasicizmu (Hněvkovský), prvá expanzia látky v romantizme (Čelakovský, Langer, Chmelenský, Amerling, Tyl, Jan z Hvězdy, Němcová, Mikšíček) a pretrvávajúce jeho dozvukov (Kocourek, Kolár, Trnoblanský), 2. generácia májovcov (Neruda, Hájek, Světlá, Heyduk, Jahn), 3. lumírovská a ruchovská generácia, postromantizmus a umelecká moderna (Zeyer, Vrchlický, Beneš Třebízský, Rais, Uher, Mrštík, Jirásek, Kvapil, Babánek, Sova, Trýb, Marten, Záborský), 4. medzivojnové (Benešová, Čep, Váhal, Holan, Dewetter) a vojnové obdobie (Orten, Glazarová, Dvořák, Blatný), 5. povojnové obdobie (ojedinelý výskyt), 6. koniec 20. storočia (underground osemdesiatych rokov, Křesadlo, Kahuda, Urban).

Jednotlivé „*etapy“* vymedzuje autor na základe poňatia vodníckych látok, spôsobu ich spracovania a predovšetkým poetiky, ktorá ho zaujíma najužšie. Ako hlavný prúd vníma tretí uvedený; najhojnejší výskyt vodníckych látok eviduje od polovice 20. storočia do súčasnosti. Pre všetky „*etapy“* nachádza zdôvodnenie (napr. v romantizme je to záľuba vo folklóre a v mytológii, v moderne ústup od racionality k fantastike), no súčasne opatrne zdôrazňuje,

414 že si je vedomý, že môže ísť len o spätnú projekciu, a ďalej píše: „*Stejně tak nelze vysvětlit, proč si vodnické látky oblibují obzvláště určití autoři – někteří, např. Rais, Sládek, Světlá, Beněš Třebízský, Dvořák, Orten se k němu dokonce vracejí opakovaně. Omezíme se proto prozatím na konstatování o stálé přítomnosti folklorní inspirace v literatuře, ba o jistém, byť latentním, folkloru blízském proudu v umělecké imaginaci obecně*“ (s. 68). (Kategoría umeleckej imaginácie je pre prístup autora k analýze sledovaného materiálu jednou z kľúčových.)

„Historickopoetický“ prehľad transformácií vodnickej látky v českej literatúre predstavuje pre autora východisko pre demonštrovanie mechanizmov, ktorými literatúra preberá vodníka z folklórnej tradície, a následne pre sformulovanie obrazu vodníka v literatúre, resp. jeho špecifik oproti vodníkovi „folklórnemu“.

Kapitolu, v ktorej autor píše o spôsoboch prevzatia vodníka umeleckou literatúrou, považujem z hľadiska interdisciplinarity témy za najprínosnejšiu. Má širšiu platnosť, než je len sledovaná problematika (transfer vodnickej tematiky z folklóru do literatúry), vďaka čomu predstavuje plnohodnotný príspevok k otázke preberania folklórnych látok (motívov, prvkov, prostriedkov atď.) umeleckou literatúrou. P. Šidák tu ponúka uspokojivejšie riešenie tematizácie preberania folklórnych látok než staršie práce snáď preto, že nie je modelované z teoretického hľadiska, ale vyplýva z dôslednej analýzy rozsiahleho „jednoduchového“ materiálu, a to primárne z pozície literárnej vedy. Na tomto mieste jednak vyslovil viacero dôležitých postrehov, týkajúcich sa vzťahu medzi folklórom a literatúrou (napr. „*Při tematizaci přebírání folklorních látek do umělecké literatury nejde o hledání nové platformy folkloru, který ve své klasické podobě mizí a jehož funkční místo v literárním, respektive sociálním prostoru podle některých autorů zaplňuje právě populární literatura. Místo toho nás zajímá vztah folkloru a vysoké literatury, život (nost) folklorních motivů a témat a zejména strukturální schopnost umělecké literatury začleňovat do sebe jisté vrstvy slovesnosti*“, s. 150; „*Množství beletristických*

látek s vodnickým námětem, jež jsme představili, neukazuje na fakt, že každé uvedené umělecké dílo vychází, nově z folkloru. Naopak lze mít za to, že umělecká díla vycházejí na základě intertextuálních mechanismů mnohem více ze sebe navzájem. I folklorní motiv přebíraný do uměleckého beletristického díla z beletristického díla jiného ovšem je stále jevem folklorní inspirace a stále vnáší do literatury estetický a hodnotový neklidrozdílného diskurzu“, s. 151), jednak navrhol mechanizmus preberania folklórnych látok autorskou literatúrou, založený na odlišení imitácie od inšpirácie.

Proces imitácie (resp. aklimatizácie) vypracoval P. Šidák na pozadí kritiky sedembodovej taxonómie folklorizmu začínajúcej presnými zápismi folklórnych textov po transpozíciu literárnej rozprávky do inej formy, ktorú vytvoril Oldřich Sirovátka (najnovšie 2002). (V literárnej vede tomuto modelu najbližšie zodpovedá taxonómia Hany Šmahelovej z roku 1989.) Podľa P. Šidáka Sirovátkov model treba spresniť v prvom rade doplnením „nultej“ roviny, ktorou je folklór (s. 152), následne uvádza ďalšie svoje výhrady a napokon navrhuje vlastnú typológiu zahŕňajúcu týchto päť bodov: 1. pôvodný folklór existujúci „v ľuďoch“ – neautorský, nefixovaný, variantný, funkčne synkretický, orálny, 2. písomne fixovaný folklór – neautorský, namiesto autora sa uvádza zberateľ, dokumentačná funkcia textov s možnosťou estetickú funkciu, akýsi „proto-ohlas“, 3. autorský ohlas tvorený so snahou, aby znel ako „z ľudu“ (pastiš) cielene s estetickou funkciou, 4. autorská tvorba I. vedená snahou vytvoriť v intenciách folklórnej genológie autonómny text, dominuje estetická funkcia, 5. autorská tvorba II. iba inšpirovaná folklórom, či už motivicko-tematicky, alebo formálne, vymyká sa pôdorysu folklórneho žánru (s. 153). Na základe skúseností s rozprávkami slovenských a českých romantikov sa s daným členením plne stotožňujem, nakoľko dôsledne odráža tvarové a funkčné minuciozity textov, ktoré vznikajú v prieniku folklórneho a literárneho prostredia a ktoré sa do vyššie uvedenej taxonómie „napasovávali“ viac ako problema-

ticky. (Napokon, zástupne uvediem iba jednu z mnohých ďalších možných výhrad: Čo je to „presný zápis folklórneho textu“ pred rokom 1890?). Šidákom navrhnutý model, založený na odškáľovaní typov textov vznikajúcich „na pomedzí“ folklóru a literatúry, považujem za doposiaľ najefektívnejšie riešenie migrácie folklórnej látky do umeleckej literatúry, pretože odráža aspekty, ktoré doteraz stáli v úzadí a vyhodnocovali sa problematicky. Oceňujem najmä vyčlenenie „proto-ohlasu“ a pastišu ako samostatných typov.

„Vodník beletristický“ potvrdzuje podľa P. Šidáka špecifiká, ktoré identifikoval v prexte, a súčasne nadobúda ďalšie špecifiká: z tematického hľadiska je to vytrhnutosť z pôvodného mytologického kontextu, z genologického hľadiska širšie rozpätie žánrov, v ktorých sa vyskytuje, a z naratologického hľadiska mnohosť funkcií postavy vodníka. Posledná vlastnosť je predmetom samostatnej, záverečnej kapitoly knihy, v ktorej P. Šidák ponúka typológiu českých „literárnych“ vodníkov, ako ju vyabstrahoval na základe analýzy dostupného beletristického materiálu: 1. ontologický vodník ako hraničná postava medzi ľudským a mytologickým svetom, personifikácia hranice, 2. vodník strašlivý – „*děs přinášející smrt*“ (s. 170), 3. vodník dobrý – vodník-pomocník, 4. ekologický vodník ako odraz premeny environmentálnej situácie od začiatku 20. storočia, 5. psychoanalytický vodník (tu by skôr ako o podobe a funk-

cií vodníka bolo vhodné hovoriť o príslušnom interpretačnom kontexte), 6. erotický vodník, 7. idylický a melancholický vodník, 8. alegorický vodník. Ontologický vodník predstavuje podľa autora určitý významový invariant, ktorý tvorí čosi ako základ postavy „literárneho“ vodníka, a až z neho vychádza ďalej konkrétny typ (v zmysle manifestovania určitých funkcií). Všetky uvedené funkcie (resp. typy) vodníka sú podľa autora ďalej významovo z množované rozpätím medzi aktivitou a pasivitou postavy. Funkčné rozpätie vodníka sa napokon prejavuje aj v jeho podobách, ktoré možno manifestovať na dvoch škálach: na jednej strane je to škála medzi antropomorfnou a zoomorfnou podobou, na druhej strane škála s krajnými bodmi individualizácia vodníka – jeho splyvanie s krajinou (s. 177). V tomto bode sa P. Šidák vracia k už spomínaným dôsledkom geografickej „ekkluzivity“ vodníkovej figúry: „*Z hľadiska propojování kraje a národa se k vodníkovi – emblému krajiny těsně druží vodník pojímaný jako národní dědictví, a to opět jako jiné vyjádření tematizovaného vodníka českosti*“ (s. 177).

Na záver zaradil P. Šidák ilustratívny výber reprezentatívnych textov s vodníckou tematikou a obrazovú prílohu korešpondujúcu s interpretačnými kapitolami, kde sa na vybrané maľby odvoláva. Jeho knihu vnímam ako prínosné a vydarené spracovanie dôsledne materiálovej práce literárnovedne erudovaným odborníkom.

Mgr. Jana Pácalová, PhD.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Dúbravská cesta 9
841 04 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: pacalovakorekt@gmail.com